

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
ved H. Neumann, Christian Stenz og W. Christiansen

INDHOLD

Morten Kamphövener:
Om Toftlundgård

Olav Christensen:
Christiansfeld og brødre­menigheden
i Sandefjord

Aug. F. Schmidt:
Fra det gamle folkeliv vest for Flensborg

H. V. Gregersen:
Fysikus Dr. A. W. Neuber

Sommerens egnsvandring

Sønderjysk månedsskrifts ekspedition:
Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder
Museumsinspektør H. Neumanns adresse er: Åstrupvej, Haderslev
Overlærer Chr. Stenz adresse er: Tøndervej 173, Åbenrå

Vestkysten

Syd- og Vestjyllands største dagblad

A. Nielsen & Co. A/S

Nykøbing Falster

A-S Faxe Kalkbrud

Frederiksholms Kanal 16

Telefon Central 9123

Jordbrugskalk

97% kulsur kalk i varen, som den leveres, ca. 100% passerer 1 mm sigte

Lolland-Falsters Folketidende

Stiftets største blad

Nykøbing F.

Pindstrup Mosebrug

SAVVÆRK OG EMBALLAGEFABRIK

Telefon Pindstrup 13 og 18

Graasten Andelsslagteri

Aktieselskabet

Varde Bank

Filialer og kontorer
over hele Sydvestjylland

Støt vore annoncører

Læs

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

MAMMEN *specialsåmaskiner*

VILMO *kunstgødningsspredere*

GYRO og EXTI *kværne*

GYRO *kuledækkere*

GYRO *frontlæssere*

GYRO *roeoptygere*

GYRO *centrifugalspredere*

GYRO *kaffemøller*

A-S GYRO . SKIVE

Telefon 1500

Toftlundgård.

OM TOFTLUNDGÅRD

Af Morten Kamphövener

Under forarbejdet til en bog om J. N. H. Skrumsager fik jeg lejlighed til at gennemgå de i Landsarkivet beroende købekontrakter vedrørende Toftlundgård i Langetved, Skrave sogn. Anledningen var visse gængse overleveringer om Skrumsagers overtagelse af gården, som efter en nøjere undersøgelse viste sig ikke at kunne holde stik, og hvis resultat gengives i det følgende.

Toftlundgård ejedes oprindelig af H. D. Kloppenborgs svigerfader *Johan Thaysen* og gik 1837, samme år den blev indløst som fæstegård, i arv til dennes søn *Knud Nicolai Thaysen*, som iflg. kontrakt af 16. maj 1853 overlod den til Kloppenborgs datter *Cathrine Thaysen Kloppenborg*, mod at hun ydede aftægt til ham. Hun indgik ægteskab med den tidligere omtalte *Laust Hansen Kaltoft* fra Fole, til hvem gården efter hendes tidlige død 1858 gik i arv. I ægteskabet var der en datter, *Hansine Cathrine Kaltoft*, som ved et skifte, foretaget 1865, fik tilskrevet 18.750 mark sl. holst. kurant, som sin mødrende arv, mod at Kaltoft overtog hele fællesboet. Et afkald på gården, som Kaltoft et år tidligere havde underskrevet i Vejen, blev samtidig annulleret.

Efter hvad Skrumsager har nedskrevet, gik H. D. Kloppenborgs bestræbelser ud på at holde Kaltoft borte fra Toftlundgård så længe krigen

stod på. Han ville så selv som formynder for sit barnebarn, Kaltofts datter, overtage styret af gården. Samtidig ville han så benytte lejligheden til at få Skrumsager fjernet som bestyrer på Toftlundgård, og i den anledning havde datteren Ane Marie opsøgt svogeren Kaltoft i Vejle, men hun kom for sent, aftalen var allerede underskrevet.

Ifølge den mundtlige overlevering, som der mærkeligt nok er fæstet lid til, var Kaltoft efter sin hjemkomst rejst til Norge, hvor han et par år gik på bjørnejagt. Han agtede nemlig at indgå nyt ægteskab, og det var for at få rede på, om der var hold i hans forelskelse, han ønskede at være borte fra hjemmet nogen tid. Det må der have været, thi efter sin hjemkomst holdt han bryllup. Før sin afrejse havde han, hed det sig, for det tilfælde der skulle tilstøde ham noget, overdraget Toftlundgård til sin svoger Skrumsager, og sin 156 ha. store gård i Årup til svigersønnen *Thomas Hansen Bonde*. Men da han 1866 vendte tilbage, ville Skrumsager ikke udlevere gården, som han hævdede at have købt.*)

I sandhed en virkelig dramatisk historie, men desuden et slående eksempel på mundtlige overleveringers evne til at forme anakronismer. Det virkelige forhold er, at Thomas Hansen Bonde, da Kaltoft fik den atfale, han den 28. november 1865 havde truffet med Kloppenborg, annulleret, kun var godt og vel 16 måneder gammel, og at han i hvert fald ikke på den tid kunne optræde som Kaltoft svigersøn, idet dennes datter først blev født to år senere. Det blev han først den 6. december 1894, og få dage senere solgte Kaltoft gården i Årup til sin datter af andet ægteskab (i første ægteskab havde han kun én datter) *Nicoline Cathrine Bonde* for 14.000 mark og mod en årlig aftægtsydelse på 500 mark plus 6.000 pund godt hør, årligt at levere hos faderen i Mikkelsborg.

Datteren af første ægteskab blev gift med købmand *F. A. Winther* i Gramby, efter sigende mod Kaltofts vilje. Siden da ville han ikke se hende mere, og da hun døde 1883, formåede han ikke at overvinde sig selv og følge hende til graven. Han lå udenfor kirkegårdsdiget og græd.*)

Overleveringen om at Skrumsager på en mindre pæn måde havde til-egnet sig Toftlundgård må også overføres til fablernes verden. Skyld- og panteprotokollen for Gram herred oplyser nemlig, at Kaltoft, den 3. april sælger den 132 store Toftlundgård til en slægtning, sognefoged *Hans Jørgen Hansen* i Obbekjær. Købesummen var 31.500 mark med overtagelsen af gælden 9.000 mark til Livsforsikrings- og forsørgelsesanstalten i København og 22.500 mark til Kaltofts datter. Ved handelen havde Kaltoft forbeholdt sig et areal på 14 ha, som han solgte til *Niels Nissen Brodersen*.

Det ses endvidere, at Hans J. Hansen 1882 har optaget et lån på 26.000 mark i Kreditverband für Schleswig-Holstein, og 1885 låner han det be-

*) Således er den gængse overlevering gengivet i M. Refslund Poulsens »Minder«, s. 25.

*) M. Refslund Poulsen: »Minder«, s. 24 f.

løb, han skylder Kaltofts datter, 22.500 mark af *J. R. Momsen*, Sønder-
skovgård i Malt herred, og 1888 låner han 6.000 mark i Rødding spare-
kasse. Hans J. Hansen afgik 1891 ved døden, og den 14. oktober 1893 af-
stod hans enke og søn gården til Skrumsager, idet de godkender, at han
efter anmodning herom indføres i grundbogen. Der blev ikke oprettet
skriftlig kontrakt, og prisen var 32.000 mark, hvortil kom 2000 mark for
sølvtøj og indbo, altså noget nær samme pris, som Kaltoft havde fået for
gården tretten år tidligere.

Christiansfeld og brødremenigheden i Sandefjord

Af Olav Christensen

I sommer er der i Sandefjord, Haderslevs norske venskabsby, udsendt en lille bog, som bringer træk fra Sandeherreds og Sandefjords fortid.¹⁾ Forfatteren er en af Sandefjords unge historisk interesserede lærere, Leif Lønne, som har været tilknyttet journalistiken, inden han begyndte sin lærergerning.

Bogen rummer en række kapitler, som har særlig interesse for sønderjyske læsere, idet den bl. a. omtaler en forbindelse mellem Sandeherred og brødremenigheden på Christiansfeld.

I 1732 blev sjællænderen Christian Leth kaldet til sognepræst for Sandeherreds præstegæld. Der begyndte nu en stærk religiøs vækkelse, som bevirkede, at der på højeste sted blev lagt mærke til den unge præst, som derfor kun kom til at virke her i fire år. Han blev nemlig allerede i 1736 kaldet til sognepræst ved Trinitatis kirke i København, men hans gerning havde gennem de fire år været så velsignelsesrig, at en broder Gert Hansen fra Herrnhut, som opholdt sig i Sandefjord i 1737 og 1739, fandt god jordbund for sit budskab, og den ved hans virke opståede brødremenighed kom efterhånden til at indtage en stærk stilling i Sandars religiøse liv.

I denne menighed møder vi Frantz Torstensen Windal, som kom til at betyde meget for menigheden, ikke så meget ved sit arbejde i denne som ved sit ophold på Christiansfeld. Windal var født den 9. juni 1744 i Sandeherred sogn, kom i 20 års alderen i kontakt med de »hellige« og virkede derefter nogle år som lærer. Efter forskellige religiøse anfægtelser sluttede han sig til brødremenigheden og tog i juni 1775 til Christiansfeld.

I et brev af 19. juli beretter han herom: »jeg kom hit den 27. juni. Jeg nød den lykke å få arbeide den neste dag, da jeg ble antatt til garveriet og

1) Leif Lønne: Gammelt fra Sandar. Sandefjord 1959, 124 sider.

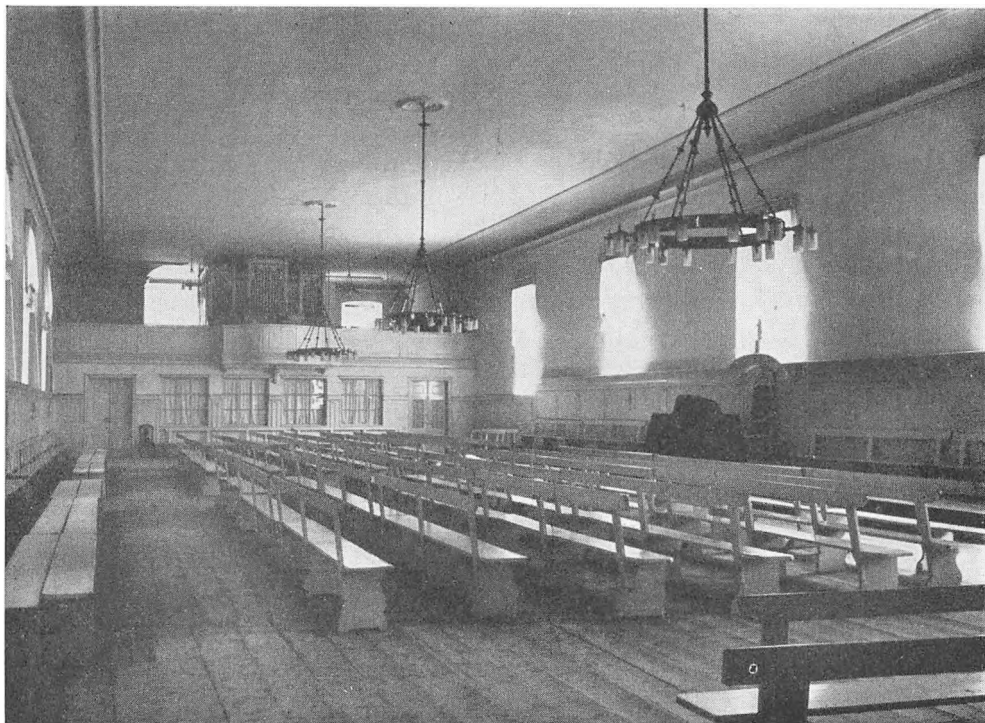
Christiansfeld, efter stik fra 1781.

skomakerhåndverket. Den 1. juni²⁾ fikk jeg den nåde at jeg fikk tillatelse til å bli her, førenn jeg ba om det for alvor. Jeg må rett si det var nåde, da andre derimot med alvor har bedt og har ei fått tillatelse.«

Han skriver senere i brevet om livet på Christiansfeld: »I det utvortes har jeg det ganske godt. Jeg drikker kaffe hver morgen, arbeider ikke sværere enn jeg formår – jeg arbeidet sværere hjemme. Kl. 5 står vi alle opp og vi ledige går i bønn, hviler middag 1 eller 2 timer. Kl. 7–8 holder vi opp med arbeide, kl. 9 går vi på salen, 10 til sengs.« I et brev af 17. september 1775 fortæller han videre: »her er nå 6 store bygninger med salen og 4 mindre, alle brønder er her tillukte og står pomper deri. På våres sal kommer ofte mange fornemme, engang var det 2de kammerherrer med sine familier som kjørte med 6 hester for vognen, ellers er mange andre fornemme, så og naturlige prester, og går ut med overbevisning om sakens riktighet. Ellers kommer her mange søskende fra landet og kjøpstødene ved forskjellige leiligheter i sær til de danske prekener som holdes hver annen søndag, så vår sal har vært for liten. De kommer hit fra alle kanter, likesom vi reiste til Drammen. En mann fra Stepping som heter Kastруп³⁾

2) Side 23, men må være en skrive- eller trykfejl for 1. juli, jfr. side 39.

3) Jørgen Kastруп, sognepræst i Stepping-Frørup 1738–77, død på Christiansfeld 1786.

Kirkesalen i Christiansfeld.

har prekt her de danske prekenere, han taler så ganske enfoldig evangeliske på hjerte gående ord, så jeg ikke har hørt hans like av prester.»

Windal sender en lang række breve hjem til Norge. Heri beretter han ikke alene om livet i brødremenigheden, men drager sammenligninger med forholdene hjemme. Desværre rummer bogen kun få uddrag af brevene, men bogens forfatter fremhæver, at det er gennem disse breve, han fik så stor betydning for menigheden i sin fjerne hjemby, fordi den derved kom i kontakt med rigere åndsfrænder.

Windal vendte ikke mere tilbage til Norge, men kom til at leve resten af sit liv på Christiansfeld. Han beretter i sit levnedsløb, at han efterhånden havde udført mange forskellige arbejder, undertiden med et dårligt udkomme, hvorfor han med glæde i juli 1784 tog mod et tilbud om at overtage vægtertjenesten i den lille by. Året efter drøftede menighedens ældsteråd et eventuelt ægteskab. Den ugifte søster Johanne Marie Louise Schuchard, der var født i Flensborg den 26. november 1757 som den næstældste af 9 søskende og var blevet opdraget i brødremenigheden, blev forelået. Da det derefter var »forelagt Frelseren ved loddkast«, og dette havde givet et tilfredsstillende resultat, besluttede ældsterådet at forelægge sagen for den udkårne. To dage senere den 18. juli 1785 kl. 8,30 om aftenen

blev trolovelsen forkyndt ved menighedens aftenang, og den 2. august fandt vielsen sted.

Frantz Windal har tilsyneladende ikke været særlig nidkær i sin vægterjeneste, men måtte gang på gang mindes om sit ansvar. Selv om han foruden vægter også var gade- og pladsopsynsmand, og som sådan måtte føre tilsyn med byens træer og med kirkegården samt foretage indkøb af brænde og tilse byens lamper og trække tårnuret, var indtægterne kun ringe. Da en del af hans mange hverv efter nogle års forløb desuden faldt bort, og der efterhånden voksede en børneflok op, var forholdene i hjemmet yderst kummerlige. Han fik derfor i 1790 tildelt noget skomagerarbejde for pigekoret, ligesom han fik til opgave at bistå ved indkasseringen af kopskatten og endelig i 1791 fik tilladelse til at drive kludehandel på Christiansfeld.

I ægteskabet fødtes seks børn, nemlig:

1) Anna Elisabeth Windahl, født den 7. juni 1786. Hun arbejdede roligt i menigheden og overtog i 1821 en stilling efter en anden af menighedens søstre, men i august 1822 var hun seks måneder henne. Barnefaderen var en farver Caspar Glitsch, de ville giftes, men måtte, da de på grund af omstændighederne ikke længere kunne anses som medlemmer af menigheden, drage til Haderslev.⁴⁾

2) Johann Theodor Windahl, født 22. april 1788. Han blev 6 år gammel optaget i drengeskolen og kom som 12 årig i skrædderlære. Han blev ganske vist også svend, men da der gang på gang klagedes over hans ladhed, og alle formaninger syntes at være nytteløse, blev det bestemt, at han måtte søge sit udkomme andetsteds, og man håbede, at det måtte tjene ham til besindelse og føre til en grundig forandring af sind og hjerte.

3) Dorothea Sophia Windahl, født 2. august 1790. Hun blev også sendt bort fra menigheden, og i 1811 måtte ældsterådet føre til protokols, at hun var kommet galt af sted i Itzehoe, hvorfra hun ville blive hjemsendt. Senere oplyses det, at hun var nedkommet i Flensborg, hvor hun var optaget i fattighuset. I april dukkede hun endelig op med barnet og med en større regning for forplejningen i Flensborg. Den blev dækket ved en indsamling blandt brødrene og søstrene på Christiansfeld, medens bedstemoderen fik tilladelse til at beholde barnet hos sig i en 3–4 år.

4) Johannes Windahl, født 11. december 1794. Han kom som 8 årig i skole, og moderen kunne glæde sig over, at han var opmærksom og flittig, selv om hans fremgang måtte tilpasses hans ringe evne; men da han skulle

4) Anna Elisabeth Windahl blev trolovet i Haderslev den 24. august 1822 og gift den 20. september med Caspar Glitsch, som i Vor Frue kirkebog kaldes væversvend, og som var søn af skrædder Valentin Glitsch i Landenhausen ved Frankfurt am Mein og Anna Catharina, født Glitsch. Barnet fødtes den 5. januar 1823 og fik navnet Theodor Valentin Glitsch.

optages i drengkoret tillod hans åndssvaghed det ikke. Han døde den 13. februar 1815.

5) Juditha Maria Windahl, født 7. september 1797. Hun var svag fra fødselen og var livet igennem krøbling. Hun lærte aldrig at gå, men da hun kunne tage mod undervisning, bar faderen hende til og fra skole, hvor hun lærte at læse lidt. Det var en stor glæde for hende at læse i bibelen og menighedsnyhederne for sine forældre. Ved faderens død græd hun meget, men var iøvrigt fyldt med livsglæde, hun elskede at leve. I årenes løb kom der krampe til de andre smerter, og i lange tider var hun ude af stand til at tale, til sidst blev smerterne uudholdelige, og hun bad om at måtte blive forløst. Den 8. januar 1835 om eftermiddagen sov hun rolig og lykkelig ind.

6) Beatus Windahl, født 29. august 1800 og død samme dag.

Frantz Windahl døde den 9. marts 1816, han havde som ældre mistet synet og havde derfor omkring 1810 måttet opgive vægtertjenesten, som han trofast og ivrigt havde besørget i 26 år, skriver enken ikke helt stemmende med ældsterådets klager, og hun tilføjer, at han var en sand præst i sit hus og en trofast leder, der med ord og handling var hende til trøst og opmuntring.

Johanne Windahl overlevede manden i godt femten år. Det synes som om hun ikke har magtet at styre sine børn, i alt fald mener ældsterådet, da det i 1822 gik galt for datteren, at der foregik lidt for meget under den gamle enkes tag. Det blev derfor bestemt, at hun skulle have plads i enkehuset. Leif Lønne tilføjer: »Det spørgs om ikke byens guttunger for længst havde funnet ut at det foregikk noe i huset. I 1820 fant nemlig en tilfeldig passerende brennende skrot inntil enkens husvegg, og en brann ble avverget. Guttene som hadde foranstaltet dette, blev av byens myndigheter foreholdt hvor farlig dette var.«

Den gamle enke levede endnu en halv snes år og døde i 1832. Selv om hun havde levet på fattigvæsenet i mange år, mødte sønnen Johann Theodor dog frem og tog hendes ejendom med sig som sin arv. Ældsterådet besluttede derfor, at fra nu af skulle alle, som levede på fattigkassen, miste retten til at disponere over deres ejendele som efter deres død skulle tilfalde fattigkassen.

Dette korte rids af familien Windals liv giver os et billede af et liv i fattigdom, sygdom og lidelse, og alligevel blev den gamle Johanne Windal aldrig træt af at lovprise Gud. Vi kan derfor forstå bogens forfatter, når han som afslutning på kapitlet om hende skriver: »Hvor fikk denne kvinnen sin styrke fra?«

Broderkredsen i Sandefjord kom stadig sammen, men da Windals skriveri efterhånden hørte op, hans sidste brev kom i 1780, og kredsens ledende skikkelse sammen med den gamle generation, som var blevet vakt

af pastor Leth, efterhånden faldt fra, svandt kredsen ind, men på den grund brødremenigheden havde lagt i grevskabet Jarlsberg voksede Jarlsberg frimenighed frem.

Bogen giver os et billede af, hvad der kan findes i Brødremenighedens rige arkiv ikke alene til belysning af livet på Christiansfeld, men i mange tilfælde også om forhold andre steder i Danmark–Norge, fordi menighedens virke rakte så langt ud. Leif Lønne skriver i sit forord, at hensigten med det lille skrift først og fremmest skulle være udgivelse af lokalhistorie, fordi han tror, at Sandar taber uhyre meget ved, at der ikke arbejdes med historien, og det er derfor hans håb, at »Gammelt fra Sandar« måtte bidrage til at øge denne interesse. Vi kan kun håbe for ham, at han må få sit ønske opfyldt, men skulle bogen samtidig – også gennem dette korte uddrag – kunne skabe øget interesse for udnyttelsen af det rige kildemateriale, som ligger i arkivet på Christiansfeld, vil det sikkert kun glæde min ven i Sandefjord endnu mere.

Fra det gamle folkeliv vest for Flensborg

Af Aug. F. Schmidt

(fortsat fra side 200)

En primitiv genre indenfor vor folkedigtning: *Byremserne*, er også velkendt fra Mellem- og Sydslesvig. Men da dette emne er udførligt behandlet andetsteds,¹⁸⁾ skal man ikke komme nærmere ind på det her, men nøjes med at nævne, at de fleste byremser fra egnene syd for statsgrænsen er nære sidestykker til remserne nordpå i Jylland. De tilhører da, som al anden folkeoverlevering i Mellem- og Sydslesvig, det gamle Danmark.

Endelig skal det nævnes, at der også forefindes lidt overlevering om *kirkenes mænd*.

Således kørte præsten fra *Læk* en aften hjem fra en barnedåb. Det var mørkt, og vejen var meget dårlig. »Kan du nu også klare den, at vi ikke vælter?« spurgte præsten karlen. »Jeg stoler på mine øjne,« svarede karlen. Det blev bælgmørkt, og præsten spurgte uroligt: »Tror du endnu, at du kan klare den?« »Jeg stoler på mine heste,« var karlens svar. Der gik en lille tid, og præsten syntes, det blev endnu farligere. »Tror du endnu, at du kan klare den,« spurgte han. »Jeg stoler på Vorherre,« var karlens svar. »Så vil æ a'!« råbte præsten.¹⁹⁾

»Her ligger du, Jes Hansen. I Solderup er du født, i Bramsted er du død, å ja min ryg, to kunner har du hai, å enne (ingen)af dem har du

kund forliset (forliges) med, å ja min røk, en hest har du narret å bedrejen mæ mæ, å ja min røk. Amen.«

Denne *Ladelund* præst *ligprædiken* skal være holdt enten i slutningen af forrige eller først i dette århundrede. Jes Hansens søn, Hans Jessen, 17 år gammel, blev soldat og var med i Frankrig. Math. Petersen, Haved, har godt kendt sønnen. Ovennævnte præst var en stor hestehandler, han mønstrede hestene i præstekjole søndag morgen før gudstjenesten. Når han fra prædikestolen så, at der kom en koppel heste til kroen, sluttede han snarest muligt prædiken og sagde amen.

Tilsvarende præstehistorier er optegnet i hobetal fra alle egne af Jylland. Da jeg i juli 1931 for anden gang var i *Valsbøl*, fik jeg tid til at vandre omkring i den lille by, og det var let at se for sig de gamle bygninger i Valsbøl østre by, som kendes fra en tegning fra omkring 1860. Denne tegning (gengivet i *H. F. Feilbergs* »Fra Heden«, 1920, 81) har *Niels Skovgaard* udnyttet i sin prægtige illustration til beretningen om Valsbøl degn, der findes optrykt i *F. Ahrts* »Sønderjydske Folkesagn« (1919), 41. Det fortælles, at *kirkeklokken i Valsbøl* i gamle dage skal have været så lille, at den ikke kunne høres ned over byen. Degnen ventede da, til folkene fra landsbyen *Meden* var kommet, så gik han omkring kirken og så ud, om der ellers var flere at se; og hvis der ikke var, gik han ned ad byens hovedgade og råbte:

»Kommer no, I Valsbøl Mind!
Di Mejn Mind er kommen,
saa nær som æ Skræjjer fra Skeggevaj,
men ham hær æ int fornommen.«

I denne herlige oplysning om den Valsbøl degn, der også fungerede som kirkeklokke, møder man noget af den gamle hyggelige landsystemning, og man får samtidig et indtryk »af folkets slumrende kraft og vid« i det fordums hedesogn Valsbøl, der gennem Feilbergs folkelivsskildring »Fra Heden« (1863) har fået en særlig skøn plads blandt alle Danmarks gamle sogne.

★

I juli 1926 og juli 1931 foretog jeg indsamlings- og studierejser i Sydslesvig, især dog i egnen mellem Flensborg og Læk.²⁰⁾ Jeg fik da optegnet en hel del overlevering om det gamle bondeliv i den nævnte egn, og jeg fik også andre til at foretage optegnelser (se noterne). Det tilvejebragte stof blev senere udnyttet i værket »Sydslesvig« I (1933) såvel som i nogle af mine bøger. Forskelligt materiale, der blev tilovers, er nu i forening med enkelte andre optegnelser blevet fremlagt i nærværende afhandling, der

bedes betragtet som et lille tilskud til litteraturen om egnen mellem Flensborg og det nordre Frisland.

18. August F. Schmidt: Danmarks Byremser (1957), se især s. 44–45, 127, 135–36, 159, 181–85. – En hel del *ordsprog* og *mundheld* fra vort område er meddelt i Sønderjysk Månedsskrift III, 10. Forskellige *remser* findes smsts. V (1929), 14–15. – I *Bendix Hansens* bog: »Fra Sønderjylland« (1875), 1–33 er i novellistisk form givet en god skildring af fjendskab mellem byerne *Froslev* og *Ellund* i Hanved sogn. Ellund forsøger at forbyde Froslev kirkevejen over Ellund Mark, men kom i et slagsmål ynkeligt til kort. Tillige gives i bogen skildringen af lovnøsl, bryllups- og begravelsesskikke, klædedragt o. s. v. i Froslev. Fortællerens sympati er på Froslevs side. Froslev kalder Ellund »Elendigheden« og ser ned på Ellunderne. Bendix Madsen var fra Froslev
19. Sønderjysk Månedsskrift VII (1930), 14–15. De hidtil i nærværende bidrag udtrykte optegnelser findes i Dansk Folkemindesamling på Det kgl. Bibliotek.
20. Om disse rejser se mine artikler: »Ad sydslesvigske Veje« (Højmdal 25. 2., 3. 6. 1959).

Fysikus Dr. A. W. Neuber

Med særligt henblik på hans nationalpolitiske udvikling

Af H. V. Gregersen

Blandt den slesvig-holstenske bevægelses koryfæer fra nationalitetsrørets første år indtager den aabenraaske fysikus dr. A. W. Neuber en smuk plads i sine landsmænds bevidsthed. Som ophavsmand til en af de mest populære slesvig-holstenske slagsange er han blevet agtet og æret i vide kredse af ligesindede, der tillige ofte opfatter hans virke som et specielt nordslesvigsk tilskud til den slesvig-holstenske bevægelse. Det kan derfor også fra dansk side have interesse at beskæftige sig med hans levnedsløb, så meget mere som det på en iøjnefaldende måde illustrerer den sindelagsmæssige forskydning hos de fleste af det gamle danske monarkis tysktalende indvånere, nemlig overgangen fra loyal helstatsfølelse til tysk-national slesvig-holstenisme.

August Wilhelm Neuber tilhørte ikke af fødsel det gamle danske rige fra Skagen til Altona, men var kommet fra det daværende Preussisk Sachsen, fra Gross Salze ved Elben lidt oven for Magdeburg, hvor han blev født den 3. marts 1781. I 1805 kom han imidlertid til hertugdømmernes universitet i Kiel for at studere medicin, vel sagtens fordi en ældre broder var gået samme vej, og her lykkedes det ham allerede i 1809 at blive dr. med. & chirurg. Han synes således at have haft nemt ved studierne, og hele hans senere liv vidner da også om, at han har været et kvikt hoved ud over det sædvanlige. Hans intelligens, hans idérigdom og hans faglige kunnen findes der derfor kun rosende udtalelser om.

I Kiel blev han kraftigt befordret af den medicinske professor *Christoph*

Pfaff. Han opholdt sig i dennes hjem i tre år, ligesom han også blev nært knyttet til kantianeren, professor *Karl Leonhard Reinhold* fra det filosofiske fakultet. Reinholds eneste datter blev Neubers hustru, og en datter af digteren *Christoph Martin Wieland* blev derved hans svigermor. *Pfaff* og Reinhold tilhørte begge den kreds, der jævnligt samledes hos *Fritz* og *Julie Reventlow* på Emkendorf, og under indtryk af *Otto Brandts* betydningsfulde, men noget omstridte bog »Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts« fra 1925, hvori Emkendorf-kredsen opfattes som arnestedet for den nationale vækkelse inden for hertugdømmernes tyskhed, har *Rudolf Bülck* i en afhandling i »Die Heimat«¹⁾ ment, at A. W. Neubers tyske nationalfølelse skulle være en arv fra hans forbindelse med de kredse, der havde deres gang på Emkendorf. Nu er imidlertid som nævnt det resultat, som *Otto Brandt* kom til i sin bog, ikke forblevet uanfægtet, og *Rudolf Bülck* formår da heller ikke på overbevisende måde at fremdrage stof fra disse år til støtte for sin påstand.

Efter embedseksamen søgte A. W. Neuber det ledige fysikatsembede i Eckernförde, som han en tid havde forestået provisorisk, men blev forbigået, fordi man mente, at han endnu ikke besad tilstrækkelig praktisk erfaring som læge. Han nedsatte sig derefter som praktiserende læge i Lütjenburg, hvor han blev, indtil stillingen som fysikus for Aabenraa by og Aabenraa og Løgumkloster amter i 1811 blev ledig.²⁾ Året før havde han

fået dansk indfødsret tilstået, så nu var der heller intet formelt i vejen for, at han kunne bestride et embede.

Hans forgænger i Aabenraa, *Friedrich Hinrich Wiggers*, havde helt siden 1805 søgt at få sin afsked med pension bevilget, men det var spare-tider, og skønt han til tider nærmest måtte betragtes som sindssyg – blandt andet led han af den tvangstanke, at folk i Aabenraa havde sammensvoret sig for at få ham forgivet med arsenik –, fik han først i 1811 sin afsked og det endda først efter, at han i et anfald af sindsforstyrrelse havde forladt byen og embedet i panikagtig flugt.³⁾ På baggrund af disse ejendommelige forhold var det ikke så underligt, at man i Aabenraa med glæde modtog den nye, dygtige læge, der let og hurtigt fandt sig til rette i de ledende kredse, og det vil sige i byens tysk-kultiverede patriciat med borgmester *Bendix Schow* i spidsen.

Hurtigt viste A. W. Neuber sig som en mand, der agtede at omsætte sin kielske yndlingsprofessors ideer i praksis. *Pfaff* havde gennem årene slået et slag for badesagen og hævdet, at regelmæssig badning var til gavn for den menneskelige sundhed. I tiden omkring århundredskiftet var man derfor begyndt at indrette søbadesteder, og grebet af denne tanke lod A. W. Neuber i 1814 for egen regning en badepavillon rejse ved Skibbroen i Aabenraa, men ikke tilfreds hermed arbejdede han på at få Aabenraa gjort til et kursted for en større omegn. Gennem borgmester Schow lykkedes det ham at få byens magistrat gjort interesseret i planen, der i 1818 antog fastere form efter, at *Frederik VI* i sommerens løb under et besøg hos amtmand *v. Stemann* havde været på selve åstedet. Et overslag over omkostningerne ved bygningen af et selskabshus på Lindsnakke, hvor byen havde stillet en passende grund til rådighed, var blevet udarbejdet af den lokale bygmester *Peter Callesen*, hvorefter Neuber den 25. maj kunne afsende sin ansøgning til regeringen om støtte til projektet, der af magistraten anbefalede på det varmeste.⁴⁾

Trods landets dårlige finansielle situation lykkedes det A. W. Neuber at få kongen til at sende 2000 rigsbankdaler som regeringens bidrag til projektets udførelse. Det slesvig-holstenske sanitetskollegium havde ovenikøbet forinden udtalt sig til fordel for Kiel, hvor man ved *Düsternbrook* ønskede at lave et lignende søbad, men ikke des mindre blev det Aabenraa, der fik regeringens støtte. Hertil bidrog ganske sikkert, at Neuber havde fået fat på nogle tanker, som i allerhøjeste grad vandt *Frederik VI*s bevågenhed og interesse.

I et trykt brev fra 1819 »Ueber die Entstehung, Einrichtung und vorzügliche Wirksamkeit des Seebades zu Apenrade« har A. W. Neuber udførligt skildret virkeliggørelsen af sin store plan. Han begynder med at fortælle, at han allerede inden han kom til Aabenraa, havde hørt om byens yndige beliggenhed – blandt andet af *Louise Stolberg*⁹⁾ på Vindeby –, men

hans forventninger var blevet overtruffet, da han fik den at se ved selvsyn. Aabenraas milde klima som følge af de skovklædte bakkers værn mod nordenvinden og omegnens enestående naturskønheder – f. eks. udsigten over Aabenraa fjord fra visse steder på halvøen Løjt, der tåler at sammenlignes med synet af Neapels golf (!) – gjorde stedet særdeles velegnet til at modtage kurgæster. Også som by betragtet fandt Neuber, at Aabenraa ikke var for lille til at kunne give husly til et større antal fremmede, og ikke så stor, at byens eget liv ville virke ødelæggende på badegæsternes selskabelige velbefindende. Her var ingen højere statsforvaltninger, ingen større fabrikker eller handelsforetagender, som kunne minde om den store verdens tummel.

I sit brev kommer A. W. Neuber derefter ind på det emne, der sikkert mere end alle andre argumenter har tiltalt kongen og hans råd og befordret regeringens støtte. Det er derfor ikke så underligt, at også Aabenraa magistrat i sin varme anbefaling af projektet anslog de samme strenge. Det hedder ordret i Neubers brev: »Aabenraa ligger omtrent i det danske monarkis midte og er derfor særdeles velegnet til at være badested for hele riget. Man taler her både dansk og tysk, og sæder og levevis nærmer sig i nogle familier mere det danske, i andre mere det tyske, så at hverken monarkiets danske eller tyske indbyggere vil føle sig fremmede i Aabenraa. Heller ikke kender man her til den ubehagelige spænding, som i en rum tid har hersket mellem en del af de egentlige danskere og slesvig-holsterne. Af den grund kunne søbadet som en fælles samlingsplads for alle dannede fra Danmark og hertugdømmerne vinde en højere politisk-sædelig betydning og blive et bekvemt middel til at nærme de adskilte gemytter til hinanden og skabe venskab imellem dem og derved omsider hjælpe med til at udjævne den for staten så fordærlige tvedragt. Thi tyskere og danskere er hinanden for nært beslægtede og for hjertelige og brave til, at de ikke oprigtigt skulle elske og agte hverandre og vise sig kærlige og gode imod hverandre, når de mange fordomme, som mange af dem gensidigt nærer, bliver spredt ved et fortroligt bekendtskab.«

A. W. Neubers planer om kurbyen Aabenraa som bindeled mellem helstatens to befolkningselementer viser ham tydeligt nok som barn af oplysningstiden med dens kosmopolitiske samfundsopfattelse. Skønt tysker af fødsel er han loyal undersåt i det rige, han har slået sig ned i, og hans »patriotiske« følelser omfatter begge folk i det danske monarki. De synspunkter, man samledes om i Emkendorf-kredsen har heller ikke været af nationalpolitisk natur i moderne forstand. Hvad man her ytrede ønske om, tjente blot til værn for monarkiets tyske befolkningsdel imod den stedse mere omsiggribende danske selvfølelse, som i årene efter Struensee-tiden måtte synes truende for den del af statens ledere, der tilhørte tysk kultur. Thi i løbet af Frederik VI's regeringstid både som kronprins og

som konge var monarkiets tyske element som helhed i defensiven, og det var atter en naturlig følge af de danske intellektuelles kamp for at frigøre statsstyret for det tyske elements hidtidige overvægt.

Det er denne udvikling, A. W. Neuber hentyder til, når han taler om »den ubehagelige spænding, der i en rum tid har hersket mellem en del af de egentlige danskere og slesvig-holstenerne«. Derfor hedder det også om det danske rige i et af hans digte fra denne tid:

Und ob es Sprach' und Sitt' auch trennt,
innig vereine der Jubelgesang
Dänemarks Völker beim Becherklang!

Det er loyalitetsfølelsen over for den gamle helstat, der kommer til orde i disse strofer. Når han allerede i 1806 udsendte et allegorisk drama »Dania« og tilegnede det til Frederik VI, har skumlere villet påstå, at det skete for at befordre hans ansøgning om dansk indfødsret,⁵⁾ men det er dog et spørgsmål, om det ikke lige så godt kan være et velment udtryk for det gamle mundheld: »Ubi bene, ibi patria«, d. v. s.: hvor man har det godt, der er ens fædreland. En sådan tanke var nemlig slet ikke fremmed for en mand, der som Neuber var vokset op i årene forud for Napoleons underkuelse af Tyskland og det meste af Europa, i den tid, da alle »dannede« følte sig som verdensborgere.

Religiøst fandt det 18. århundredes mænd et ståsted i den kirkelige rationalisme, og A. W. Neuber dannede i så henseende ingen undtagelse. I anledning af reformationsjubilæet i 1817 påtog han sig således at oversætte til tysk det latinske hyrdebrev, som bisperne i det danske monarki havde udarbejdet og ladet udsende til alle rigets præster.⁶⁾ Men Kielerpræsten *Claus Harms* havde samtidig i en række »Theser« undsagt rationalismen, og A. W. Neuber var da en af dem, der følte sig kaldet til at forsvare den kirkelige linje, han satte højt. Det blev til skriftet »Religion und Sittlichkeit« (1818). Allerede titlens sammenknytning af det religiøse og det etiske viser forfatterens afhængighed af *Immanuel Kant*, ganske sikkert resultatet af de påvirkninger, han har modtaget af svigerfaderen, professor *Karl Leonhard Reinhold*.⁷⁾ »Der Mensch muss den Willen Gottes thun, weil ohne Gottes Willen nichts ist und geschehen kann,« hedder det således i god overensstemmelse med Kants »kategoriske imperativ«.

Ved sin sobre behandling af emnet hævder hans bog sig smukt i sammenligning med de mange stridsskrifter for og imod, som Claus Harms' opræden havde givet anledning til, men et karakteristisk udtryk for tidens rationalistiske kristendomsopfattelse er den unægtelig.⁸⁾ Nok angriber han den outrerede forstandsdyrkelse, der under den franske revolution havde givet sig så uhyggelige udslag, men fornuften hævdede han ikke des

mindre stammede fra Gud lige så vel som samvittigheden. Spiren til sand kristendom ligger i hvert eneste menneskebryst, og derfor vil kristendommen aldrig kunne gå til grunde, men vil stadig fornyes sammen med menneskenes børn. Det vil derfor blot betyde en tilbagevenden til tidligere tiders mørke at beskæftige sig med reformationsrøret (således som Harms gjorde). Den augsburgske trosbekendelse har ikke noget at sige eftertidens mennesker, og Bibelen er nok den ærværdigste og for den religiøse og sædelige dannelse nyttigste bog, men vigtigst er ham dog Jesu egne ord, hvor de fremtræder fri for al orientalsk-jødisk forklædning. Såvidt A. W. Neuber. –

Når hans religiøse synspunkter her er blevet gjort til genstand for omtale, er det sket, fordi det fuldender billedet af oplysningsmanden: nationalpolitisk er han loyal kosmopolit, religiøst er han rationalist som Kant og Reinhold. Men i selve tiden lå også kravet om personlig frihed for landets borgere gennem en stænderrepræsentation. Det var et spørgsmål, som man ofte havde drøftet ved sammenkomster i borgmester Bendix Schows hjem i årene efter 1815. Her var det liberale organ »Kieler Blätter« blevet flittigt læst og diskuteret. Professor A. L. J. Michelsen hævdede senere, at han i denne kreds havde modtaget påvirkninger for resten af sit liv, et sted kalder han endog Neuber for »sin drengetids fører«. ^{8a)}

Forfatningsspørgsmålet havde været særligt aktuelt i vinteren 1816–17, men var blevet skrinlagt. ^{8b)} Alligevel ventilerede Neuber tanken, om end han forstår at dække den godt til. I sit foran nævnte trykte brev om Aabenraa som badested siger han, at mangelen på folkeforsamlinger og offentlige lege er blevet mere og mere følelige, og han mener i denne forbindelse, at Aabenraa som kursted for hele monarkiet vil kunne afhjælpe savnet, når der i tilknytning til badeetablisementet blev lavet gymnastiksale, travbaner, pladser til boldspil, ja måske endda et akademi, der kunne være et forum for dyster i åndens verden, hvor kunstnere og videnskabsmænd hver på sit felt skulle kæmpe for at vinde laurbærkransen.

Man mærker hans tankers flugt og rastløse higen mod nye horisonter. Og hvad han ikke mestrede på det jævne, fandt han afløb for i digtekunsten. 1822–23 udgav han fire små bind »Gedichte (Sämmtliche Dichtungen)«. Første digt var i al loyalitet dediceret Frederik VI, i tredje bind stod: »An Vater Reinhold von seinem Sohne August«. Særlig original kan man ikke betegne hans kunst, og han har – som Bülck siger – ikke vundet udødelighed på grund af dem. Ofte drejer det sig om tanker, der er sat i gang hos ham ved læsning af *Schillers* poesi, især den mere filosofisk prægede del.

Hans tanker om Aabenraa som kursted blev mildest talt en fiasko, fordi besøget svigtede. Det opførte selskabshus, som man havde givet navnet »Frederikslust« (»Friedrichslust«), blev nedbrudt i 1826 og anvendt til

bygningen af Aabenraas nuværende rådhus, der stod klar til indvielse på dronning *Maries* og prinsesse *Carolines* fælles fødselsdag den 28. oktober 1830. Sin badepavillon ved havnen videreførte han dog helt til 1838.

Rent faglige interesser virkede han imidlertid stadig for i tale og på skrift. Forskellige medicinske afhandlinger stammer således fra hans hånd, og da koleraen i 1831 nærmede sig de danske strande, gav han jævnlige oplysninger om den i den hjemlige presse, f. eks. i Aabenraas første nyhedsblad »Allgemeines Wochenblatt«. Heri har han også fra tid til anden meddelt resultatet af sine omfattende meteorologiske observationer. Etatsråd *H. C. F. Schumacher*⁹⁾ havde efter et besøg hos ham i 1819 ved hjælp af offentlige midler forskaffet ham et Schaffrinsky-barometer fra Berlin, og Videnskabernes Selskab i København havde desuden forsynet ham med et Fortin-barometer fra Paris. Takket være disse hjælpemidler foretog han siden 1821 daglige observationer af vejret, og de vandt stort ry i samtiden, blev bl. a. benyttet af professor *Joachim Frederik Schouw*⁹⁾ i hans afhandling fra 1826 »Skildring af Veirligets Tilstand i Danmark«, og i 1829 udgav Videnskabernes Selskab Neubers observationer fra året 1824 på latin for at gøre dem tilgængelige for et internationalt publikum.¹⁰⁾

I slutningen af året 1830 fremkom kancelliråd og landfoged *Uwe Jens Lornsens*⁹⁾ lille pjece på tolv sider »Ueber das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein«, men man hører intet til Neuber i den anledning. Tværtimod havde han til Majestætens fødselsdag den 28. januar 1830 ladet indrykke et hyldestdigt i »Allgemeines Wochenblatt«. Det kunne synges til melodien til »Kong Christian stod ved højen mast«, og i sidste vers forekom efterstående pompøse hilsen:

Heil Ihm, Der hoch sein Volk beglückt,
Heil Fredrik Dir!
Nicht einen von uns allen drückt
Die Siegeskrone, die Dich schmückt!
Dem König Heil! Der uns beglückt,
Heil Fredrik Dir!
Dich liebt als Vater heisz und treu
Ein jeder ohne Furcht und Scheu
Wie wir.

Men i de følgende år skulle nogle hændelser indtræffe, som fik A. W. Neuber til at revidere sine hidtidige anskuelser.

I løbet af 1833 blev der foretaget en undersøgelse af forholdene omkring de årlige landmilitærssessioner, idet det åbenbart ikke har været en helt almindelig praksis, at de sessionspligtige mod en passende godtgørelse

til sessionslægen skaffede sig attest på at være uegnede til militærtjeneste.¹¹⁾ Heller ikke Neuber, der som fysikus assisterede ved sessionerne i Aabenraa, havde rent mel i posen, og enkelte klager over hans optræden ved forskellige lejligheder kunne endda tyde på, at han trods al sin kantske etik ikke har kunnet sige sig fri for at være noget pengevær.¹²⁾

Sagen blev skruet op i et unødvendigt højt plan, thi var der noget, der ikke måtte pilles ved, var det militæret, som frem for alt andet havde *Frederik VI's* hjerte. På grund af den enevældige monarks overvættede interesse for soldater og uniformer opretholdt det danske samfund i disse år et hærvesen, der langt oversteg, hvad man med rimelighed måtte anse for nødvendigt – en slem byrde i betragtning af budgettets forfatning. I 1830 havde Danmark 1 soldat pr. 51 indbyggere, hvorefter fulgte Rusland med 1 for hver 57, Preussen med 1 for hver 76 og Sverige-Norge med 1 for hver 85 indbyggere, mens de øvrige deltagere i den europæiske koncert nøjedes med betydeligt færre soldater.

Efter dette vil man forstå, at kongen tog meget alvorligt på en sag som den foreliggende, og skønt A. W. Neuber til sin forsvarer havde den bekendte overretsadvokat dr. *Balemann* i Kiel, frakendtes han den 5. februar 1835 sit fysikatsembede og idømtes en bøde på 400 rigsbankdaler, hvilket dog ikke hindrede ham i fortsat at være praktiserende læge i Aabenraa. Heller ikke et personligt bønsskrift til kongen, dateret den 16. marts 1836 og vedlagt hele syv bilag med meget fordelagtige udtalelser om Neuber af Aabenraa magistrat ved borgmester *Schow*, amtmand *Tillisch* og det slesvig-holstenske sanitetskollegium i Kiel ved universitetskurator *Jensen*, formåede at ændre den afsagte kendelse. I efteråret 1836, dateret den 20. november, gjorde Neuber endnu et sidste forsøg med en benådningssøgning, indgivet direkte til kongen og holdt i efterstående personligt meget ydmygende vendinger:¹³⁾

»Nok er det en fyrstes skønneste dyd at være retfærdig, men ikke mindre skønt er det, om han ved sin godhed og nåde minder om, at han er Guds udtrykte billede. Retfærdigheden er til fuldkommenhed sket fyldest, måtte nu godhedens og nådens sol atter lyse over den, der har taget fejl og oprigtigt angrer sin fejltagelse. Gud tilgiver jo selv den mest forvorpne synder, når han i oprigtighed vender sig til ham, og faderen åbner tilgivende sine arme for den fortabte søn. Hvorfor skulle da ikke min konge og fyrste, hvis berømmelige stræben det altid har været efter Guds forbillede at være som en fader for sine undersåtter, hvorfor skulle han ikke også løfte mig, fædrelandets fortabte søn, der er vendt tilbage fra fejltagelsen, op af støvet, som den strenge retfærdigheds sværd slog mig ned i. Sværdet skulle jo blot straffe og ikke tilintetgøre den, der med brændende kærlighed og trofasthed er sin konge hengiven indtil døden«.

Ja; således var ordene; de afslører ikke alene Neubers dybe fornædrel-

se, men også digterens følsomme temperament. Som *Frederik Fischer* engang skrev: Hans »Selbstgefühl« var på det alvorligste blevet krænket, og han hadede fra nu af efter bedste evne alt dansk og påvirkede i samme retning den i 1839 afdøde borgmester Bendix Schows søn, *Georg Schow*, der siden 1837 virkede som borgmester i Aabenraa, og i hvis hus i Slots-gade Neuber boede.¹⁴⁾ Hans reaktion oven på det skete blev åbenbar for alle, da han i en alder af henimod 60 år begyndte at optræde som krads slesvig-holstener, mens folk på hans alder almindeligvis vedblev at være kongetro helstatsmænd og overlod det til det yngre slægtled at lade sig begejstre af de nye idealer – enten som eiderdanskere eller som slesvig-holstenerne. Hvor juridisk uangribelig Frederik VI's uforsonlige holdning i sessionsaffæren end har været, ville en mildere behandling af et så sårbart gemyt måske nok have været det psykologisk rigtige, men den slags overvejelser lå naturligvis tiden ganske fjernt.

KILDER OG HENVISNINGER:

- 1) Rudolf Bülck: August Wilhelm Neuber (Die Heimat 1930, s. 55–62).
- 2) Ra. TKIA. D 65 II; før arkivalicudvekslingen mellem Kbh. og Kiel i 1936 er noget af pakken benyttet af Bülck i det daværende Staatsarchiv i Kiel under signaturen: A XVIII 1713.
- 3) RA. TKIA. D 65 II.
- 4) RA. Den kgl. statholder i hertugdømmerne, 18. En skildring af Neubers forsøg på at gøre Aabenraa til søbadested er givet af Carl E. Johnsen (Emil Ruge): Badeetablissemnet »Frederiksst« ved Aabenraa (Sprogforeningens almanak 1934, s. 40–61).
- 5) Fr. Fischer til Flor 1840 11/10 (P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede II, s. 166).
- 6) Hans Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i hertugdømmerne (Sønderjydske Aarbøger 1938, s. 9).
- 7) Smlgn. f. eks. Reinholds brevveksling med Fr. Münter (Frederik Münter, Et Mindeskrift VI, s. 111–118).
- 8) E. Feddersen i Schriften des Vereins für Schl-Holst. Kirchengeschichte 2. rk., bd. VIII (hefte 4), s. 506; jvf. Bülck.
- 8a) Jahrbuch der schl.-holst. Universitäts-Gesellschaft 1932, s. 31 (G. E. Hoffmann).
- 8b) Sønderjyllands Historie IV, s. 102 (Knud Fabricius).
- 9) Se bl. a. Dansk Biografisk Leksikon, hvor den pågældende er omtalt.
- 10) Allgemeines Wochenblatt 1830 11/11, 15/11, 2/12.
- 11) Olshausen til Hiort Lorenzen 1833 25/6 (Danske Magazin 7. rk., bd. I, s. 364).
- 12) Allgemeines Wochenblatt 1831 12/3 og 19/3, samt RA. TKIA. D 65 II.
- 13) RA. TKIA. D 65 II (tidl. A XVIII 1713).
- 14) Fr. Fischer til Flor 1840 9/9 (P. Lauridsen II, 160).

Sommerens egnsvandring

Når de forskellige egnsvandring, der har været afholdt i den forløbne sommer, har haft en så god tilslutning, skyldes det sikkert ikke bare det stabile vejrlig, men må også tages som et udtryk for en levende interesse for hjemstavnsens historie og natur.

Hvad enten så medlemmerne kun har haft lejlighed til at se deres »egne

vinduer« eller har været med på udflugter uden for sogne-, amts-, ja landegrænsen, så har de utvivlsonst fået en mangfoldighed af skønne og rige indtryk, og det er sikkert ingen overdrivelse at hævde, at disse årlige sammenkomster er for den nuværende slægt, hvad de store nationale friluftsmøder var i tidligere tider.

Det var fællesturen, som blev den store dag. Over 300 deltagere startede søndag den 20. september med Rendsborg som det første mål. Her gav bibliotekar Kürstein, Slesvig, en fortrinlig oversigt over de tildragelser, der knytter sig til Ejderbyen og de historiske bygninger, der omkranser den store Paradeplads, stod som en god illustration til hans oplysninger. Her ligger den gamle Kommandantbolig, hvor Kristian den Syvende udåndede i 1808, da de spanske hjælpetropper rykkede ind i byen. Her ligger Hovedvagten, hvor den slesvig-holstenske rejsning fik sit startskud. Her er huset, hvor Uwe Jens Lornsen i sin tid sad fængslet, og på modsat side ligger Garnisonskirken med det aftagelige spir. I ånden så man de gamle danske regimenter tage opstilling på denne enorme plads, og man mindedes hin skæbnsvangre martsdag i 1848, da Prinsen af Nør udførte sit skammelige kup. Jo, pladsen med dens seværdigheder fik mæle.

Efter at middagen var indtaget i Conventgarden gav adjunkt H. V. Gregersen en kortfattet, men klar og god skildring af Helstatens politiske betydning, og ekskursionen fortsatte så til de tre holstenske herresæder Emkendorf, Deutch-Nienhof og Schierensee, hvis historie har været omtalt i septemhernummeret. I den for nylig restaurerede Westensee kirke, hvor Rantzauslægten har haft så nær tilknytning, gav den nuværende sognepræst orienterende oplysninger om selve bygningen og om denne engang så mægtige adelsslægt, der i sin tid også var ejer af Trøjborg.

Det hårdtspændte arrangement, bl. a. på grund af det begrænsede antal tilhørere, der kunne rummes i slottenes gemakker, medførte, at bestyrelsen desværre ikke så sig i stand til at modtage den lange række af indmeldelser, der ikke indgik rettidigt.

Men for de mange, der fik den glæde at være med under opholdet i Rendsborg, besøget på slottene og i kirken samt på turen gennem et stykke af Holstens efterårsklæde landskab, hvor godsdriften har sat sit tydelige præg, var denne heldagstur en oplevelse af rang.

Også amtskredsene har haft deres arrangementer med stort deltagerantal. Således har Aaberaa-kreds været på en aftentur til kapelfundet ved Årup, hvor arkitekt Blache Holm fra Nationalmuseet gav en redegørelse om udgravningen, og hvor H. V. Gregersen bragte et historisk rids over Årup og Ensted sogn. Også pastor Fenger gav tilhørerne en interessant beretning om dette ret enestående fund, som man var enige om at bevare for eftertiden, hvilket også kom frem på det møde, der blev afholdt i Stubæk forsamlingshus.

Søndag den 30. august havde Aabenraa-kreds desuden en udflugt til Kliplev, hvor pastor Zachariassen berettede om kirkens historie og bl. a. sagde, at når Kliplev kirke blev et pilgrimscentrum for hele landsdelen skyldes det, at den engelske ærkebiskop Anselm af Canterbury i det 12. årh. skabte en ny opfattelse af Jesus. Han forkastede fremstillingen af Jesus som den magtfulde sejrherre og omskabte ham til det lidende son-offer. Korsfæstelsen var ikke mere en triumf, men den dybeste ydmygelse. Det første billede havde bragt fred og tryghed, men den ny opfattelse bragte en angstfølelse. Man søgte i stedet for andre, som man kunne få til at gå i forbøn for sig hos Gud, og nu kom jomfru Marie til at indtage en central stilling, samtidig med at helgenlegenderne opstod. Kliplev kirke blev valfartssted for den portugisiske helgen St. Hjælper. Pilgrimme strømmede til, og da kirken blev mere velhavende, blev det nødvendigt at udvide den; koret blev bygget, der kom sidehvælvinger, og her fik mange medlemmer af slægten Ahlefeldt deres sidste hvilested.

Efter besigtelsen af kirken, den hyggelige præstegård og præstegårdshaven samledes man i Mørks gæstgivergård, hvor førstelærer C. Hansen gav et instruktiv foredrag om Kliplev sogns historie.

Tønder amts egnsvandring, lørdag den 22. august, tog sin begyndelse ved Hjerpsted kirke, hvor viceinspektør W. Christiansen fortalte historie og sagn om sogn og kirke. Efter at der så havde været lejlighed til at aflægge bagermester Brodersens hjem med dets righoldige samling af billedskærerarbejder og sølvtøj et besøg, gav Brodersen i forsamlingshuset en skildring af vestslesvigsk billedskærerkunst og bragte personlige oplevelser i samværet med den gamle billedskærer Jes Lind, der ofte var gæst i Brodersens barndomshjem.

I Randerup kirke, hvor turen afsluttedes, efter at deltagerne havde kørt gennem det betagende vestslesvigske kystlandskab med dets mange oldtidshøje og den smukke udsigt over vadehavet til Rømø og Sild, gav provst Holdt en skildring af egnen omkring Randerup og de åndelige rørelser, der her fik deres udspring. Her omplantede Brorson den tyske pietisme til dansk grund, og her begyndte Kresten Kold den undervisningsform, der skulle komme til at sætte dybe spor i dansk skoleliv.

Endelig skal endnu anføres at også Brøns sogns historiske samfund har været på udflugt. Med Søren Telling som kyndig leder gæstedes Dannevirke og Gottorp slot, og der blev taget en lille afstikker sydpå ad den gamle, nu aktuelle hærvej.

Chr.

GRAM

BRØDRENE GRAM A/S

Køleanlæg VOJENS

Haslev GYMNASIUM

Kostskole for drenge

Eksamensret til Mellemskole-,
Real- og Studentereksamen.

Alle oplysninger ved henv. til
Peter Kæstel, rektor, Haslev

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Bogtryk

Bogbind

Th. Laurssens Bogtrykkeri
Jernbanegade 8, Tønder tlf. 2 15 50

Paul Thomsen

Krusaa

*Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekvipering*

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

Sønderborg
GARN

Aktieselskabet

Nordiske Kabel- og Traadfabriker

KØBENHAVN F.

Brede Sogns Spare- og Lånekasse

Bredebro . Telefon 41341

Stiftet den 1. maj 1875

Ladelund

Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

Sønderjyllands Kreditforening

Haderslev

Sønderjysk Tæppefabrik

A. R. Kjarby A-S
Højer

Graasten Bank A/S

Kontortid 9-12, 2-4, Lørdag 9-1

GRAASTEN

A/S Sønderjysk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grønsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

Grænselandets liv
grænselandets sang

møder De i

Tydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**TÅBUKO
til bords...**

**Støt
vore
annoncører**

ANDELSBANKEN

Haderslev

Aabenraa

**Støt
de
sønderjyske
indsamlinger**